

ACTA BEREGSASIENSIS



II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA

VOL. IV.

Acta Beregsasiensis

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

tudományos évkönyve

IV. évfolyam, 4. szám

Beregszász, 2005

Acta Beregsasiensis

Науковий вісник

Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

tudományos évkönyve

Tom IV, № 4 / IV. évfolyam, 4. szám

Szerkesztőbizottság: Soós Kálmán, Orosz Ildikó, Kobály József, Barkáts Jenő, Csernicskó István, Molnár József, Huszti Ilona, Gabóda Béla, Kótyuk István, Nagy Béla, Hutterer Éva.

Редакційна колегія: Шовш К., Орос І., Кобаль Й., Боркач Є., Черничко С., Молнар Й., Густі І., Габода Б., Ковтюк І., Надь Б., Гуттерер Є.

A kiadvány megjelenését a



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

MINISZTERIUMA

támogatta.

Видано при підтримці Міністерства Національної Культурної
Спадщини Угорщини

Tartalom

I. 60 éve hurcolták el a kárpátaljai magyar férfilekosságot, 1944–2004.....	7
Zseliczky Béla: Kelet- és közép-európai kitelepítések a második világháború idején és után, azok sztálini módszerei.....	8
Szőke Domonkos: Kelet-Európa szovjet megszállása 1944–1947 között..	25
Bognár Zalán: A polgári lakosság tömeges, szovjet fogságba hurcolásának okai és módszerei Magyarországon 1944/45-ben.....	37
Gereben Ágnes: Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban.....	48
Stark Tamás: „Malenkij robot”. Magyarok a szovjet táborvilágban.....	55
Braun László: A szürtei férfiak elhurcolása a sztálini légerekbe	68
II. Bölcsészet- és társadalomtudományok	75
Gönczi Andrea: Egy magyar kísérlet az alpesi gazdálkodás megvalósítására – a hegyvidéki akció	76
Pótor Imre: Kálmán Kállay. Das Leben und Dienste des Kirchenbauenden Professors (1890–1959).....	86
Софія Човрій: Музичне виховання в початковій школі Угорщини	98
Kész Margit: Tapasztalatok a népi gyógyászat terén Kárpátalja egy mikrorégiójában, egy vallási és etnikai kontaktzónában	118
Karmacs Zoltán: Etnikailag vegyes házasság – „vegyes” nyelvhasználat?	127
III. Természettudományok	153
Дюло Фодор: Демографічна характеристика Закарпатської області... ..	154
Császár Zsuzsa – Kopári László – Izsák Tibor: A magyarországi erdei iskolák oktatásföldrajzi vizsgálata	167

Etnikailag vegyes házasság – „vegyes” nyelvhasználat?

Karmacs Zoltán

A Magyarország határain kívülre szakadt magyarság a mindennapi élete során folyamatos kapcsolatban van a többségi lakosokkal: munkatársak, szomszédok, barátok, házastársak stb. E folyamatos kapcsolatok tekintetében a kárpátaljai őshonos magyarság kisebbség, amely az 1,25 millió lakosú megye 12,1%-át teszi ki, a mindennapi kommunikációja során rá van kényszerülve, hogy az anyanyelvén kívül az államnyelvet/többségi nyelvet is használja.

A kisebbségi lakosok mindennapi kapcsolatai közül a munka keretében minket a magyar kisebbség és a szlávok (ukrán és orosz) közötti etnikailag vegyes házasságok érdekelnek, hiszen az ilyen házasságokban felnövekvő gyermekek általában két nyelvet használnak, s a két nyelv között munkamegosztás figyelhető meg már a családban is.

2004-ben kutatást végeztem munkácsi és beregszászi etnikailag vegyes családokban élő gyermekek körében, amely során többek között arra kerestem a választ, hogy az etnikailag vegyes családokban felnevelkedő gyermekek nyelvi repertoárjában megvan-e mindkét nyelv (a magyar és az ukrán)¹, illetve a mindennapi nyelvhasználat során ezeket hogyan használják a gyerekek, miként válogatnak a rendelkezésükre álló nyelvek közül, mennyire keverik a két kódot, hogyan váltanak közöttük, illetve befolyásolja-e a nyelvhasználatot a szülők nyelvtudása és nyelvhasználata, a gyermek szülőkhöz fűződő érzelmi viszonya, a szülők jelenléte vagy hiánya stb.

A vizsgálatomat két kutatóponton (Beregszász és Munkács) kilenc etnikailag vegyes családban végeztem el. A kutatópontoknak bizonyos kritériumoknak kellett megfelelniük, mint például, hogy egyforma településtípus legyen, legyenek magyar intézményei, az egyikben a magyarok többséget, míg a másokban kisebbséget² alkossanak stb. A szülőkkel kérdőívet tölttettem ki, a gyerekekkel pedig több irányított és spontán beszélgetést is magnóra rögzítettem: 10–10 perces felvétel az édesapával, illetve az édesanyjával külön-külön történő beszélgetésről; 25–40 perces felvétel mindkét szülő és a gyerek

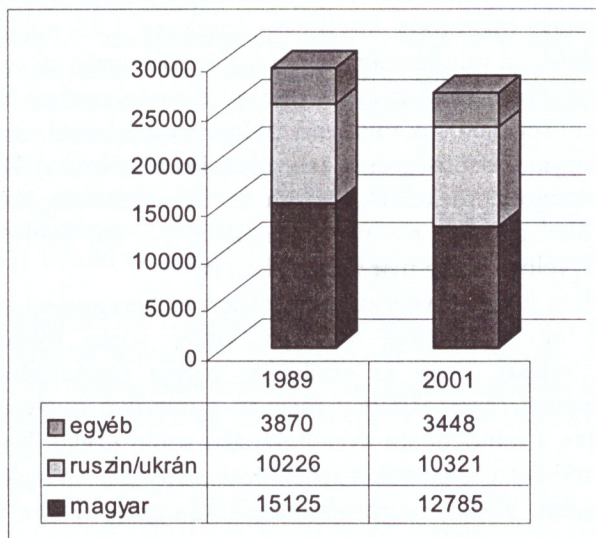
¹ És/vagy az orosz, amely a volt Szovjetunióban az egyes nemzetiségek közötti érintkezés nyelve volt 1989-ig és ezt a státuszát Ukrajna is meghagyta. Az orosz nyelvet 1989-ig kötelezően oktatták a magyar iskolákban is.

² Legalább 5% legyen a részarányuk a város lakosságán belül.

között lezajló kommunikációról; ezt követte a gyermekkel folytatott irányított beszélgetés, amely köztem és a gyermek(ek) között zajlott.

Beregszász Kárpátalja negyedik legnagyobb városa, a többségében magyarok lakta Beregszászi járás központja. Lakossága a 2001. évi népszámlálási adatok szerint 26554 fő, amelyből 12785 (48,1%) magyar nemzetiségű. A városban 2001-re 50% alá csökkent a magyarok részaránya, de a lakosok 54,8%-a továbbra is a magyar nyelvet tartja anyanyelvének (vö. 1. ábra, Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal 2003b, 2003c).

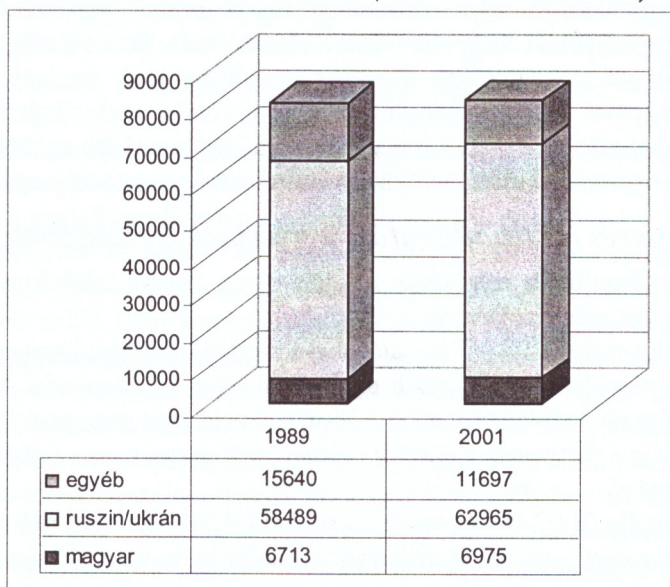
1. ábra. Beregszász nemzetiségi összetétele az 1989-es és 2001-es népszámlálási adatok tükrében (abszolút számokban)



A városban számos magyar tannyelvű általános és középiskola, gimnázium, magyar csoportokat indító szakközépiskola (vö. Bagu 2001), illetve egy felsőoktatási intézmény, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola is található. A városban több magyar szervezet és intézmény, három magyar nyelvű szerkesztőség, több kulturális szolgáltatással foglalkozó intézmény, illetve egy magyar színház is működik.

A Munkácsi járás központja, Munkács Kárpátalja második legnagyobb települése, melyet 81637-en lagnak. Ebből 6975 fő (8,5%) a magyar. Munkácson az 1989. évi népszámláláskor a magyarok száma 6713 fő volt, amely a 2001. évi népszámláláskor már 6975 főre emelkedett, de a településen a részarányuk továbbra is 8,5% maradt. Munkácson a magyar nyelvet anyanyelvének a magyart 7873 fő (9,6%) tartja (vö. 2. ábra, Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal 2003b, 2003c).

2. ábra. Munkács nemzetiségi összetétele az 1989-es és 2001-es népszámlálási adatok tükrében (abszolút számokban)



Munkácson egy magyar nyelvű óvoda, egy magyar tannyelvű középiskola és egy Római Katolikus Magyar Líceum működik. 1950-től a Munkácsi Tanítóképző Szakközépiskolában indítanak magyar csoportokat, ahol tanítói szakirányban szerezhetnek végzettséget a hallgatók. Munkácson a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség városi szervezete a város központjában létrehozta a magyar könyvtárat. Munkácson működik a II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör, amely utóbbi időben számos kiemelkedő magyar személyiséggel (pl.: Balczó András, olimpiai bajnok öttusázó) szervezett beszélgetést.

A kódváltást befolyásoló tényezők

Trudgill (1997) szerint a kódváltás „az a jelenség, amikor kétnyelvű vagy kétdialektusú beszélők két nyelv vagy dialektus között egy beszélgetésen belül oda és vissza váltanak.” Hasonlóképpen határozza meg a kódváltást Kiss Jenő (1995: 210) és Vančóné Kremmer Ildikó (1998) is.

A kódváltás viszonylag alacsony számban fordul elő a kárpátaljai magyarok beszédében, mivel jelentős többségük egy homogén tömbön belül él (vö. Beregszászi 2004). Azonban leszögezhetjük, hogy az etnikailag vegyes családban felnevelkedő gyermek beszédében gyakran találkozhatunk kódváltással, hiszen a mindennapi nyelvhasználatban is egynél több nyelvvvel van kapcsolatban és kényszerül rá használatára, s ez olykor automatikus számára.

Az egyik kézenfekvő oka a kódváltásnak evidens, hiszen eleve a két szülő két különböző nyelvet beszél, így a gyermeknek kódot kell váltania, amikor egyik szülő után a másikhoz akarja intézni beszédét. Ez ebben a formában nagyon is leegyszerűsítene a problémát, de a valóság ennél sokkal színesebb palettát tár elénk. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy melyik a szülők egymás közötti érintkezési nyelve, mely nyelve(ke)t használják a gyermekkel történő kommunikációban, milyen a szülők nyelvismereti foka az egyes nyelvek tekintetében, illetve számos más tényezőt is sorolhatnánk.

Kódkeverés (kódváltogatás) a gyermek beszédében

A kilenc interjúban mindösszesen két olyan esettel találkoztam, amikor a gyermek beszédében keverte a két kódot.

Viktorral (M-99-M-U) való ukrán nyelvű beszélgetésem során a feltett kérdésre először ukránul kezdi el a választást, majd azután magyarra való áttérésként elkezd keverni a két kódot, s ezután már magyarul folytatja.

V: ...i [és] mondta a дівочка [kislány] még egyszer у мене є яблуко [nekem van almám]...

Angéla (B-97-U-M) esetében sokkal inkább szembetűnő a kódkeverés, és nem az egyik nyelv használatáról a másik nyelv használatára való áttérést szorgálja, mint előző esetben.

A: Ide [megy], tessék, мак [igen], így, скоро [gyorsan].

Személy- és nyelvismeret mint a kódváltást befolyásoló tényező

A személy és a nyelvismeret, s utóbbi foka egymástól szinte elválaszthatatlan befolyásoló tényezői a kódváltásnak, hiszen az, hogy valamely személlyel egy kétnyelvű beszélő éppen milyen nyelvet (X-t vagy Y-t) fog alkalmazni, az attól is függ, hogy az adott személy ezeknek a nyelveknek birtokában van-e, illetve hogy a nyelv, nyelvek ismerete milyen szinten áll.

Azokban a családokban, amelyekben a szülők főként anyanyelvüket használják a gyermekkel való kommunikációban, ott a gyermekek mindennapi nyelvhasználatában a nyelvek között munkamegosztás van: a gyermek igyekszik a szülő által használt nyelvet használni.

Például Zoltán (B-00-U-M) abban a szituációban, amikor mind a két szülő és a nővére is jelen volt a szobában, anyjához magyarul szólt, majd ugyanazon megnyilatkozáson belül apjához fordulva átvált az ukrán nyelvre:

Anya: Ne veszekedjétek össze.

Zoltán: (Anyjához) Én akarok menni. (Apjához) Tamy, no! [Apu na.]

Zoltánhoz édesapja csak nagyon ritkán szól magyar nyelven, hiszen magyar nyelven a saját bevallása szerint nem nagyon jól beszél. Fordított a helyzet az édesanya esetében, hiszen ő főként magyar nyelven beszél

gyermekével, de nem az ukrán és az orosz nyelvek ismeretének hiánya miatt, mert férjével ukrán nyelven érintkezik és saját bevallása szerint is jól beszél mindkét nyelven, hanem azért, hogy a gyermekei megtanuljanak magyarul. A szülők családjában szintén el van különülve a két nyelv: az apai nagyszülők ukránul és oroszul, az anyai nagyszülők pedig magyarul beszélnek a gyermekekkel.

Tehát Zoltán esetében természetes, hogy édesapjához ukránul/oroszul szól, míg édesanyjával magyarul kommunikál, mivel nemcsak a családban következetes a nyelvhasználat, hanem a szülők családjában is.

Azonban, ha a szülők következetesen egy nyelvet használnak a gyermekkel való kommunikációra, akkor a gyermek annak ellenére, hogy tudja, az egyik szülő nem anyanyelvén szól hozzá, nagy valószínűséggel a szülők által leggyakrabban használt nyelven fog velük kommunikálni.

Erik (B-97-U-M) szüleivel tudatosan használja a magyar nyelvet a kommunikációra, és a szülők elmondása szerint az ukrán nyelv számára csak a viccelődés, a humor céljából használatos. Továbbá Erik elmondása szerint nem szeret ukránul beszélni. Vagyis ha a gyermek szüleihez ukránul szól, akkor azt a vicc kedvéért teszi és jót nevet rajta. Azonban a szülők elmesélték, hogy amikor az egyik ismerősük fia, aki a fővároshoz, Kijevhez közel eső járásban lakik, egy hónapot töltött náluk, Erik az első héten csak ritkán szólt hozzá, de már a hét vége felé folyékonyan beszélgetett vele nemcsak ukrán nyelven, hanem oroszul is. Ugyanez figyelhető meg az apa vér szerinti lányával való kommunikáció során, amikor is még csak véletlenül sem ejtene ki egy magyar szót társalgás során. Erik ez utóbbi két esetben tudta, hogy olyan emberekkel áll szemben, akik csak egy nyelvet ismernek és ezért nincs rá módjuk, hogy esetleg magyarul kommunikáljanak vele, így ő is csak egy nyelven, ukránul (esetleg oroszul) beszélhet hozzájuk. A szülők viszont mindkét, mindhárom nyelv birtokában vannak, tehát Eriknek megvan a döntési lehetősége, hogy a szülők e három nyelv közül bármelyiken történő megnyilatkozása esetén eldönthesse, magyarul, ukránul vagy oroszul válaszol nekik. Erik csak ritkán él a szülőkkel való kommunikációban a kódváltás lehetőségével. Továbbá Erik esetében megállapítható, hogy a szülők egymás közötti érintkezéséhez használt ukrán nyelvet is elsajátította, s ezt adott esetben alkalmazni is tudja.

A gondolatmenetet folytatva elmondhatjuk, hogy a nyelv ismerete nemcsak abból a szempontból döntő, hogy a kétnyelvű gyermekkel szembenálló személyek mely nyelveket ismerik, hanem hogy a gyermek az egyes nyelveknek milyen szintű ismerője. A gyermeknél nem minden esetben alakul ki balansz nyelvhasználat és nyelvismeret a két nyelv tekintetében, hanem olykor az egyik nyelv dominánssá válik akár annak ellenére is, hogy mindkét szülő csak anyanyelvén beszél gyermekéhez. Ezt bizonyítja

Bernadett (M-00-M-U) esete is, hiszen annak ellenére, hogy szülei csak anyanyelvükön szólnak (apa magyarul, anya ukránul) gyermekükhöz, s az az általuk használt nyelven válaszol, mégis Bernadett látványosan nehezebben használja a magyar nyelvet, mint az ukránt. Ennek okai, hogy a magyarul kiválóan beszélő nagyszülők csak ritkán beszélnek vele magyarul, illetve hogy a környezetében csak ukránok élnek. A magyar nyelvű megszólalásoknál a gyermek többször nekirugaszkodik egy-egy mondatnak, mondatrésznek vagy szónak, s úgy tűnik, mintha Bernadett keresné a szavakat, vagy éppen akkor fordítaná le az ukrán nyelvből.

Bernadett: Mert ő, ...ő, ...ő, ... ő akar enni, és ő akar enni, és ő már nem ette, és megenni akar és kész.

Bernadett mondatfűzése, a mondatok logikai felépítése is azt tükrözi, hogy magyar beszéde közben is ukránul gondolkodik. Például a megenni akar és kész megnyilatkozása az ukrán nyelv logikai felépítését követi, hiszen a magyar nyelvben ez így hangzana: meg akar(ja) enni és kész. Valószínűleg Bernadett az ukrán *він/вона їсти хоче і все* gondolatmenetet fordította le magyar nyelvre "tükörfordítással".

A magyar nyelvű kifejezések, szavak keresésének talán még szembetűnőbb példája Bernadett alábbi megnyilatkozása, amelyben mikor nem találja meg a megfelelő magyar nyelvi kifejezést, akkor kódot vált és ukránul mondja el.

Bernadett: Én szeretem..., mikor nekem volt...mikor nekem volt születésnapot, akkor...akkor, nekem volt, a...ő...akkor nekem volt a ...ő...ő...ő..., volt nekem a zocmi [vendégek].

Evelin (M-99-U-M) beszédében szintén lehet érezni, hogy olykor nem találja a megfelelő szavakat: És akar...говорити [beszélni].

A nyelvválasztás mint a kódváltást befolyásoló tényező

A nyelvválasztás is hatással van arra, hogy a kétnyelvű beszélő a vele szembenállóval milyen nyelvet fog használni a kommunikációban. Vagyis az, hogy egy ismeretlen emberrel egy kétnyelvű beszélő milyen nyelvet fog használni, azt az is befolyásolja, hogy az adott idegen milyen nyelven kezd el kommunikálni.

Viktor (M-99-M-U), amikor magyar nyelven beszéltem hozzá, akkor magyar nyelven válaszolt, de amikor átváltottam az ukrán nyelvre, akkor ő is átváltott.

T: Szereted a gyümölcsöket?

V: Igen.

T: És milyen gyümölcsöket ismersz?

V: Neee.

T: Фрукти не знаєш? [Nem tudsz gyümölcsöket?]

V: [Bólogat]

T: Які? [Milyeket?]

V: Фрукти. [Gyümölcsöket.]

T: А це що? [És ez mi?]

V: Я не знаю по-мадярськи³. [Én nem tudom magyarul.]

T: Скажи по-українськи! [Mondd ukránul!]

V: Не знаю, як називається по-українськи. [Nem tudom, hogy hívják ukránul.]

T: Не знаєш? А це що? [Nem tudod? És ez mi?]

V: Tökmag.

T: Аз төкмаг?

V: Nee.

T: Hanem? ... Na mi az?

V: Há én nem tudok. Eztet nem tudok, hogy hívják, meg ezt.

Ebből a párbeszédből jól látszik, hogy ugyanazon személlyel történő kommunikációban is, ha a kétnyelvű beszélővel szemben álló személy nyelvet vált, akkor, ha nem is elsőre, de megtörténik a kódváltás a kétnyelvű beszélőnél is. Megjegyzendő az a tény is, hogy amikor először váltottam át a magyar nyelvről az ukrán nyelvre, Viktor elég furcsán nézett rám. Nagy valószínűséggel ez egy olyan új információ volt számára, ami nagyban módosította a vele szembenálló kommunikációs félről addig alkotott képét. Mivel addig csak magyar nyelven beszéltem vele, Viktor azt gondol(hat)ta, hogy egy-nyelvű magyar beszélővel van dolga, aki nem tud(hat) ukrán nyelven, ezért beszél vele csak magyarul. Miután váltottam, Viktorban tudatosul(hatot)t, hogy a vele szembenálló fél birtokolja az ukrán nyelvet, és lehetősége van neki is rá, hogy így kezdjen el majd kommunikálni.

Ugyanez látható a Katalinnak (M-99-O-M) apjával⁴ folytatott beszélgetésében, amikor is az orosz nyelven folytatott interakcióban az apa egy magyar szót intéz a gyermekéhez, s az is átvált a magyar nyelvre.

A: [Аз апа orosz nyelven elmondja nekem, hogy vele a gyermek csak oroszul és ukránul beszél, majd a gyermekhez fordul] Igen?

K: Igen.

A téma, mint a kódváltást befolyásoló tényező

Az elmondandó esemény témája is befolyással lehet a nyelvhasználatra, hiszen az X nyelven átélt eseményt a gyermeknek könnyebb X nyelven elme-

³ A helyi ukránok így hívják a magyarokat, mert oroszul венг(е)р(ка), ukránul pedig угорець, угорка a magyarok elnevezése.

⁴ Az édesapa csak nagyon ritkán szól gyermekéhez magyarul, s akkor is csak egy-két szó erejéig.

sélni, mint Y nyelven. Különösen igaz akkor, ha mindez nagyfokú érzelmi töltéssel párosul (vö. Vančoné Kremmer 1998).

Például Viktor (M-99-M-U) magyar nyelven beszélget magyar nemzeti-ségű és anyanyelvű apjával. Amikor azonban a számítógépes játékról vagy filmről – amely ukrán nyelvű⁵ és a hangos utasítások is ukránul történnek –, próbál meg elmesélni dolgokat, akkor kódot vált.

V: Nem. Az csak a számár nem szaladott el, mert a sárkány úgy na кусочки [harapta], az azt a, átmenni őt. És utána ... тобі страшно, як кусала? [neked félelmetes, ahogy harapta?]

Ugyanez figyelhető meg Albertnél (M-99-O-M) is, aki még az ukrán nyelvű kérdéseimre is magyarul felel, de amikor a rajzfilmről és a videolejátszóról beszél, amelyet főként ukrán nyelven néz, akkor az ő esetében is megfigyelhető a kódváltás.

Albert: Őt felemelte és látta az ő хвостом [farkát]. A farkát annak a Лизинк [az állat neve], собакунак [kutyának].

Albert: Ez перемомаму [átváltani], tudod. Ez перемомаму [átváltani], hogy látod, mi még maradt. És itt a cmon [stop]. Tudod hol van?

Albertnél ez valószínűleg abból adódik, hogy az orosz anyanyelvű édesapa inkább az, aki a technikai dolgokkal jobban tisztában van, mint a magyar anyanyelvű édesanya, s így a gyermek főként orosz nyelven kerül kapcsolatba ezekkel a dolgokkal. Tehát az általa használt nyelv is ezekben a témakörökben inkább lesz az orosz, vagy az ukrán, mint a magyar.

Kijelenthetjük, hogy bizonyos események, történések és cselekvések átélésének nyelve is hatással van a gyermek nyelvhasználatára. És ha a gyermek nem azon a nyelven beszélget, amelyen az adott eseményt átélte, akkor ennek elmesélésére nagyon gyakran kódot vált. Ez különösen igaz akkor, ha az átélt eseményhez, történéshez vagy cselekvéshez erős érzelmi szálak kötik a gyermeket, mint például Viktort (M-99-M-U) a számítógépes játékokhoz.

A leggyakoribb kódváltástípusok a gyermekek beszédében

Az általam vizsgált gyermekek beszédében a vizsgálat idején a legtöbbször a mondatokon belüli kódváltás volt megfigyelhető. Mind a beregszászi, mind pedig a munkácsi gyermekek produkálják ezt a kódváltástípust.⁶

Most nézzünk meg néhány ilyen típusú kódváltást:

Bernadett (M-99-M-U):

Сьогодні nézni olyan мультимот [rajzfilmet].

István (B-00-M-U):

⁵ Számítógépes játékoknál mivel még Viktor nem tud olvasni, ezért az ukrán nyelvű feliratok elhanyagolható tényezők.

⁶ Azok a gyermekek, akiknél megfigyelhető a kódváltás.

Valamit kérdeznek Білоснежкатól [Hófehérkétől]

Evelin (M-99-U-M):

És akar ...зобопулі [beszélni].

A fenti esetekben jól megfigyelhető, hogy a magyar nyelvű megnyilatkozásokban, amikor mondatokon belüli kódváltás történik, akkor a „beékel” ukrán vagy orosz szavak, kifejezések általában felveszik a magyar ragozási rendszert, amelyek a mondatba épülésüket segítik (lásd a fentebbi példák).

A mondaton belüli kódváltásnak vannak olyan esetei, amelyek első ránézésre mondatokon kívüli kódváltásnak tűnnek. Ilyenkor a kódváltás egy másik személy megnyilatkozása után, révén történik, s ez a mondatokon kívüli kódváltás jellemző tulajdonsága. Azonban, mint azt az alábbi példánk is mutatja, a kódváltás szintaktikai szabálysértéssel jár, s tulajdonképpen ebből érzékelhetjük, hogy magyar nyelvű mondatértékkel van dolgunk, amelynél ha bővített mondattal válaszolt volna a gyermek, akkor ténylegesen mondaton belüli kódváltásról beszélhetnénk.

T: És mit szoktatok játszani?

K(M-99-O-M): Заїчукот. [Nyulacskát]

A mondatok közötti kódváltás a mondatokon belüli kódváltásnál kevesebb szintaktikai szabálysértéssel jár, s jóval kevesebbszer fordul elő a vizsgálatban, mint a mondatokon belüli.

Az egyik ilyen helyzet, amikor a különböző nyelven beszélő személyek hatására történik a kódváltás. Például Zoltán (B-00-U-M) estében is ez áll fenn.

Anya: Ne veszekedjeteك össze.

Zoltán: (Anyjához) Én akarok menni. (Apjához) Tamy, ho! [Apu na.]

Előfordul olyan eset is, amikor az X nyelven beszélő figyelmének felhívása érdekében X nyelven kezdi el a megnyilatkozást, majd mivel az eseményt Y nyelven élte át, ezért kódot vált, s azon meséli tovább.

Zoltán: Tamy знаєш [Apa tudod], amikor tejért mentek?

Ugyancsak mondatok közötti kódváltást figyelhetünk meg, amikor a gyermek X nyelven beszélget, de az átélt esemény Y nyelven történt, s ezért valószínűleg nagyrészt Y nyelven érték a behatások, s a beszélgetésbe a könnyedség, a gördülékenység végett emeli be ezen a nyelven a mondandó-

⁷ Ez a szó egy hibrid keverék, ugyanis az első része a біло [fehér] az ukrán nyelvből, míg a második része, a снежка [hó, havacska] az orosz nyelvből származik. De az orosz és ukrán nyelv keveredése Kárpátalja szláv nyelvhasználatának jellegzetessége, mivel a kárpátaljaiak többsége nem beszéli tisztán sem az orosz, sem az ukránt, hanem a két nyelv kevert változatát.

ját. Például Katalinnál (M-99-O-M) vagy Bernadettnél (M-99-M-U) figyelhető meg.

Katalin: Igen, de...ma úgy nem. Mikor volt ott... цхуиуу чуи, мду му не бдывали [száraz hó, mi oda nem építettünk].

Bernadett: Чину і цопиуку [Csipszet és mogyorót], és kész.

A mondatokon kívüli kódváltással találkozhatunk István (B-00-M-U) és Viktor (M-99-M-U) kommunikációjában is.

T: És még más meséket szoktál nézni?

István: Igen.

T: Мультфильми? А ну які? [Rajzfilmeket? És miyeket?]

István: Но всякі. Які телевізор покаже. [Na mindenfélét. Amilyet a televízió bemutat.]

Viktor: Sikerült.

Anya: Все, выключаю! [Kész, kapcsold ki.]

V: Мамо, чекай, я ще можу сказати, як треба вбивати людей. [Anya, várjál, én még meg akarom mondani, hogy kell megölni az embereket.]

A különböző kódváltás típusok helyzettől függően megoszlást mutatnak. Először is a mondatokon kívüli kódváltások nagyobb függést mutatnak a személytől és a nyelvválasztástól, mint a mondaton belüli kódváltások. Ezt a vizsgálatom eredményei is alátámasztják, hiszen a legtöbb esetben a mondaton kívüli kódváltáskor a személy vagy annak nyelvhasználata változott, amelynek eredménye a kódváltás. A mondaton belüli kódváltásoknál ez általában nem jellemző, mert ugyanazon személy, ugyanazon nyelven történő megnyilatkozása esetén is előfordult a kódváltás. A mondaton belül kódváltás függőséget mutat még afelől is, hogy az adott eseményt milyen nyelven élte át az adott személy.

Továbbá a mondatokon kívüli kódváltás gyakorisága nő a gyermek beszédében, ha az adott kommunikációban a gyermekeken kívül legalább még két személy vesz részt, s ezek a személyek legalább egy-egy különböző nyelven kommunikálnak gyemekükkel.

Kölcsönelemek a gyermekek nyelvhasználatában

A gyermekek beszédében előfordultak úgynevezett hibrid jelenségek⁸, amelyben a két nyelv ugyanazon fogalomról alkotott szavainak elemei keverednek, s egy hibrid szót⁹, kifejezést hoznak létre. Ez figyelhető meg például amikor Albert (M-99-O-M) beszélget édesapjával.

⁸ Lásd Vančóné Kremmer Ildikó (1998) cikkében.

⁹ Ezek szerkezetileg szinte megegyezők a hibrid kölcsönszavakkal.

Apa: А що було в ніс? [És mi volt az orr?]

Albert: Morkó.

A morkó szó valószínűleg a sárgarépa helyi magyar nyelvváltozatban muroknak, murkónak is nevezett változatának és az orosz морковка [sárgarépa] vagy az ukrán морква [sárgarépa] elnevezésének a keveredése.

Albert (M-99-U-M) esetében a videó kacera [videokazettád] elnevezés két alkotórészből tevődik össze: a videó rész egyértelműen a magyar nyelvből átemelt egység, hiszen az ukrán nyelvben nincs ó fonéma; a második rész kacera kifejezése az ukrán és orosz nyelvben a magyar kazetta szó megfelelője.

Bernadett (M-00-M-U) két furcsa jelenséget is produkált beszédében, amelyek igazából a hibrid kategóriába tartoznak, de más egyéb kódváltási kategóriába sem sorolhatók. Az első esetben a kalapács szó első része kap egy szláv hangszúlyt és a magyar a fonémákat az ukrán/orosz nyelv o fonémája helyettesíti.

T: Mi van a kezében?

B: A kolopács.

A második esetben a Micimackó mese képjelenetéről ukránul mesélt, de közben mintha átváltott volna magyar nyelvre, mert Az a macska. mondat szavait ukrán hangsúllyal és kiejtéssel mondta.

Viktor (M-99-M-U) beszédében előfordul a jelentéskölcsönzés. Mikor a képről mesél, szerinte a törpék mennek kapálni kincset, amely az ukrán викопати скапб kifejezés jelentésének az átvétele, hiszen a викопати szó az ukrán nyelvben jelenthet ásni valamit vagy kapálni valamit. Ebben az esetben az ásni magyar kifejezés értelmében a többjelentésű ukrán szó hatására a gyermek a kapálni szót használja, vagyis jelentést kölcsönöz.

Ugyancsak előfordul Viktor nyelvhasználatában a direkt kölcsönzés, amikor a szágyik kifejezést használja a magyar megfelelője, az óvoda helyett.

A nyelv választást befolyásoló tényezők: környezet és család¹⁰

Jelen munkában környezet alatt azon városokat értem, ahol a gyermekek élnek. Elsőként két beregszászi családot fogunk megvizsgálni, amely közül az egyikben a szülők csak nagyon ritkán beszélnek ukránul vagy oroszul a gyermekkel (B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta család), illetve a másikban viszont az apa a legtöbbször ukránul, míg az anya magyarul szól a gyermekhez (B-2-UM-UM-1997 és 2000-LF-Angéla és Zoltán család). Mindkét család vegyes környezetben él, ahol egyik nemzetiség sincs döntő fölényben.

A B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta családban a gyermekek beszédében nem fordulnak elő az interferencia-jelenségek. Csupán a nagyobbik gyermeknél, Anitánál az ukrán nyelvre való váltásomkor figyeltem meg nyelv váltást.

Terepmunkás: És milyen gyümölcsöket szeretsz?

Anita: Ananászt meg a cseresznyét.

T: Csak ezeket? Másat nem szeretsz?

A: De.

T: І це який фрукти любиш? [És még milyen gyümölcsöket szeretsz?]

A: Груш. [Körte.]

T: І це? [És még?]

A: Сливи, виноград. [Szilvát, szőlőt.]

T: És még melyeket? ... Ismersz még más gyümölcsöt?

A: Hát igen. Epret.

A fenti párbeszéd szerint Anita megpróbál alkalmazkodni a beszédpartneréhez úgy, hogy olyan nyelven válaszol, amilyen az szól hozzá. Azonban nem mindig érti az ukrán nyelvű megszólítást.

T: А яка домашня тварина каже га-га-гаа? [És melyik háziállat mondja azt, hogy gá-gá-gá?]

A: Most nem tudom mit tetszett kérdezni.

A kisebbik gyermek, Beáta az ukrán nyelvű kérdéseket megértve magyarul válaszolt, de az első ukrán kérdésnél nagyon furcsán nézett rám, mint aki nem érti, hogy most mi is történik, hiszen eddig magyarul folyt a beszél-

¹⁰ Azonban nem csak ez a két tényező játszik szerepet a nyelv választásban. Minden család más és más anyagi, kulturális, szociális és egyéb háttérrel rendelkezik, más és más környezetben (szomszéd, munkatárs, utcabeli) van, még ha egy városban is él, illetve más és más értékrenddel, szokásrendszerrel, családi szereposztással, más és más nyelvhasználati szokásokkal, nyelvi attitűddel, stb. rendelkezik. Továbbá a nyelv választást meghatározza a nyelvekhez és a vele szembenálló egyénhez fűződő érzelmi viszony, az egyén kedélyi állapota, nyelvtudási foka stb. Továbbá a nyelv választást befolyásoló tényezők sohasem egyenként határozzák meg az adott helyzetben a nyelv választást, hanem egy rendszerként.

getés. Azonban Beáta megértette a kérdéseimet, hiszen válaszában igazodik annak témájához, mert az adott kérdésre válaszol. Vagyis ez azt jelenti, hogy a gyermek ért ukrán nyelven, de nem hajlandó vagy nem tud ugyanezen nyelven válaszolni. Továbbá mint lehetséges magyarázat fennáll az is, hogy mivel tudja, hogy a vele szemben álló nagyon jól beszél és ért magyarul, ezért nem okoz gondot, ha ezen a nyelven válaszol neki. Az, hogy Beáta érti az ukrán nyelvű megnyilatkozásaimat, abból adódhat, hogy az édesapa ukrán nemzeti-ségű és anyanyelvű szülei csak ukránul beszélnek az unokákkal.

Mindkét gyermek a szüleivel magyarul beszél, s még akkor sem szóltak apjukhoz oroszul/ukránul, mikor az a kérésemre oroszul próbált meg beszélgetni velük.

A B-2-UM-UM-1997 és 2000-LF-Angéla és Zoltán családban a gyermekek sokkal bonyolultabb kommunikációt hajtanak végre mind az ukrán anyanyelvű apával, aki főként ukránul beszél velük, mind pedig a magyar anyanyelvű anyával szemben, aki főként magyarul beszél velük.

A kisebbik gyermek, Zoltán, az ukránul beszélő édesapjával sem beszél mindig ukránul.

Apa: Так бо ... не хоче. [Úgy...nem akar.]

Zoltán: Tamo, mikor fog játszani neked?

A: Що-що? [Mi, mi?]

Z: Mikor [abbahagyja]

...

Z: А мені був на ... на Ангела, Ангела ви катса, másik kacsа, будем. I tamo бодь казати. [De nekem volt ... Angélának, Angéla te kacsа, másik kacsа, leszünk. És apu fogja mondani.]

A: [nevet]

Angéla viszont következetesen használja az ukrán nyelvet édesapjával és a beszélgetés alatt egyszer sem szólt édesapjához magyarul. Ugyanígy viselkedik az édesanyjával is.

Zoltán azonban néha belekeveri a magyar nyelvű beszédbe az ukrán szavakat. Különösen gyakran használja az apa szó helyett a taty szót.

Zoltán: Miért? Megyek a Tamyhoz. [Apához]

Anya: Mert a Tamy most beszélget a bácsival, mi meg fogunk játszani.

A taty szó használata a gyermekek számára azért is olyan természetes, hiszen az édesanyja sem úgy mondja gyermekeinek, hogy menjetek oda apához, hanem menjetek oda taty-hoz. Vagyis feltételezhető, hogy a gyermek nem is ismeri a taty szó magyar megfelelőjét, az apát. Ám ezt nehéz elhinni. Inkább áll fenn az a lehetőség, hogy a gyermek előbb a taty szót sajátította el az apja megnevezésére, s mivel ez a személy érzelmileg nagy hatást gyakorol rá, ezért az elsődlegesen bevésődött szó az, amely még a másik nyelv használatában is helyet kapott.

Amikor mind a két szülő jelen van a szobában, akkor Angéla következetesen használja szüleivel az ukrán és a magyar nyelvet a szülők nyelvhasználatának megfelelően, és az alábbi párbeszédben Zoltán is (lásd aláhúzott rész).

Apa: Ідемо до бабки чи не ідемо? [Megyünk mamánál vagy nem megyünk?]

Z: Ідемо, ідемо, ідемо! [Megyünk, megyünk, megyünk.]

Apa: Ідемо? [Megyünk?]

Z: Да. [Igen.]

Angéla: Я їду з мамом. [Én megyek apuval.]

Z: He. [Nem]

Anya: Ne veszekedjeteك össze.

Z: (Anyjához) Ён akarok menni. (Apjához) Таму, но! [Apu na.]

Anya: Angéla meg jön velem.

Angéla: Már megint megszűrtam.

Apa: Тоді можна нести Ангела і мене. [Akkor viszem Angélat és téged is]

Angéla: Двоє? [Ketten?]

Apa: Да. [Igen]

Angéla: А чому? [És mivel?]

Apa: На там рама є на біциклі¹¹. [Ott van a váz a biciklin.]

Anya: Ёs akkor ёn egyedűl fogok menni?

Angéla: Nem, ёn akkor megyek veled.

De Zoltán nem mindig ilyen következetes a nyelvválasztás terén, mint azt az alábbi példa is szemlélteti. Bár itt az édesapa is áttér magyar nyelvre, vagyis kódot vált, ami hatással lehetett a gyermek kódváltására.

Apa: Rossz, rossz. Rossz volt?

Z: Tu. [Te.]

Apa: Zolika!

Z: Zolika vagy te.

Azonban ha jól megnézzűk, a gyermek nem rögtön vált kódot, mert számára természetes, hogy az apjával ukránul beszél, s mikor az apja másodszor is magyarul szól hozzá, akkor már a válasz is magyarul érkezik a gyermektől. De olykor még az apa ukrán beszéde ellenére is belekever egy-egy magyar szót a beszédébe.

Apa: Ті свиньки так зроблять. [A malacok csinálnak így.]

Z: І ти зробув рёген. [Te is csináltad régen.]

¹¹ Ez a szó a magyar nyelvből került be a Kárpátalján élő ukrán/ruszin etnikai csoportok (lemkók, bojkók, ruszinok, huculok) beszédébe, jövevényszónak számít. A kárpátaljai ukrán/ruszin beszédnek ezek olyan jellegzetességei, amelyet az ukrán standardot beszélők nem is értenek.

Amikor a két gyermekkel külön-külön beszélgettem, Zoltán a magyar nyelvű kérdéseimre gond nélkül válaszolt magyarul. Mikor először kérdeztem tőle ukránul, kicsit meglepett arccal még magyarul válaszolt.

T: *Що зробив Микиморко*¹²? [Mit csinált Micimackó?]

Z: [Rövid ideig meglepődve néz rám.] *A nyuszira tette a kezét.*

Aztán egy-két újabb ukrán nyelvű kérdés, magyar nyelvű válasz párbeszéd után Zoltán, mint akiben tudatosult, hogy a vele szembelevő idegen „tudatosan” használja az ukrán nyelvet, s birtokában van az ukrán nyelv ismeretének, ukrán nyelven válaszol az ukrán nyelvű kérdésekre.

Angéla ugyanúgy reagált az ukrán nyelvre való áttérésemre, mint Zoltán. Az első ukrán nyelvű kérdésem feltevésekor Angéla még meg is kérdezte, hogy „ukránul mondjam?”. A magyar nyelvű beszédemből arra következhetett, hogyha magyarul válaszol, azt biztosan megértem. Ezt mutatja az alábbi példa is.

T: *Ho, як зветься ця дівчинка?* [Na és hogy hívják ezt a kislányt?]

A: *Hófehérke és a hét törpe?*

T: *А кудя іде каплюк?* [És hová megy a törpe?]

A: *A törpe bement a lakásba és nézi, hogy ki Hófehérke.*

T: *А що сказав?* [És mit mondott?]

A: *Hogy azt, mondta, hogy ki vagy, hogy ki ő?*

A két gyermek játék közben egymással is szokta használni az ukrán nyelvet, bár elég ritkán, s nem is következetesen. Nagyon sokszor az ukrán nyelvű megnyilatkozásra magyar nyelvű válasz jön, míg ugyanez fordítva is igaz.

Tehát a két család nyelvhasználatát összehasonlítva elmondható, hogy míg az előzőben (B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta) mindkét szülő főként magyarul beszél gyermekeivel és az egymás közötti kommunikáció is magyar nyelven folyik, addig a második családban (B-2-UM-UM-1997 és 2000-LF-Angéla és Zoltán) az anya csak magyarul beszél gyermekeivel, az apa pedig gyermekeivel és feleségével főként ukránul, de néha magyar nyelven is szokott beszélni.

A B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta családban így a gyermekek nem használják az ukrán nyelvet, bár megértik azt, mivel az apai nagyszülők ukránul és oroszul beszélnek velük. Nem jellemző rájuk az, hogy a családon belül a mindennapi kommunikáció során két nyelvet használnak. Ezzel szemben B-2-UM-UM-1997 és 2000-LF-Angéla és Zoltán családban a két gyermek a szülőkkel való beszélgetés során az ukrán és a magyar nyelv közül válogat, s szinte következetesen az anyával magyarul, míg az apával ukránul beszél a mindennapi kommunikáció során. Amikor mindkét szülő jelen

¹² A gyerek korábban így nevezte meg a képről való mesélés közben.

van, a következetesség szempontjából váltanak át egyik nyelvről a másikra a gyerekek attól függően, melyik szülőnek címzik az adott megnyilatkozást (lásd a fentebb aláhúzással kiemelt interjúrészt). Bár néha megszegik a következetes nyelvhasználatot és nem a szülők anyanyelvén válaszolnak nekik.

Bár, mint korábban rávilágítottunk, minden egyes család külön kis „világot” alkot, s a különbségeket figyelembe véve következtethetünk arra, hogy a gyermek nyelvhasználatát, nyelvválasztási szokását nagyban befolyásolja az, hogy a gyermekkel milyen nyelven beszélnek, illetve hogy a szülők az egymás közötti érintkezésre mely nyelvet, nyelveket használják. Vagyis a családban (is) eldől(het) az, hogy a gyermek mely nyelven, nyelveken fog beszélni, melyiket tekinti anyanyelvének, melyiket részesíti előnyben a másikkal szemben.

Azt mondhatnánk, hogy mivel a környezet döntő többségében a magyar nyelvet használja, s a magyar nyelvvel nagyon sok helyen tudunk boldogulni a mindennapi teendőink során Beregszászon, ezért abban a családban, ahol a többségi ukrán nyelv nem használatos, ott természetes, hogy szignifikánsan kevesebbszer fordul elő munkamegosztás a nyelvek között, mivel a környezete sem kényszeríti rá a gyermeket az ukrán nyelv használatára. Bizonyításképpen, hogy a család a környezettől ennél sokkal függetlenebbül is hatást gyakorol a gyermek beszédére és a nyelvek közötti munkamegosztásra, nyelvválasztási szokásokra, vizsgáljunk meg két hasonló tulajdonságokkal rendelkező munkácsi családot is.

Az M-2-OM-OM-1999-F-Albert családban az anya csak akkor beszél oroszul gyermekeivel, ha ukrán vagy orosz társaságban van, míg az édesapja főként magyarul beszél gyermekeivel, de gyakran szól hozzájuk oroszul is. A szülők egymás között főként oroszul beszélgetnek, de a feleség, mivel a férje elég jól ért magyar nyelven, magyarul is szokott szólni hozzá, amelyre a férj szokott magyarul is válaszolni. A család környezete, szomszédok, utcabeliek és munkatársak főként ukránok és oroszok.

A családban a gyermekkel az apjuknak csak magyarul válaszolnak, mivel nagyon jól tudják, hogy apjuk érti, amit mondanak neki.

Apa: Що нобудьвалу в садку? [Mit építettetek az óvodában?]

Albert: Hóember.

Apa: А як будьвалу? [És hogyan építettétek?]

Albert: Összegurítottunk három guriga havat, így, egy és így raktuk. [közben kezével mutatja]

Apa: А що було в ніч? [És mi volt az orra?]

Albert: Morkó.

Albert nemcsak az apjának válaszolt magyarul az orosz kérdésekre, hanem mikor a képekről mesélt, akkor az ukrán nyelvű kérdéseimre is magyar nyelvű feleletet adott.

T: *А чому? [És miért?]*

A: *Mert elaludt.*

T: *А що роблять карлики? [És mit csinálnak a törpék?]*

A: *Sírnak.*

T: *Чому? [Miért?]*

A: *Mert ő elaludt. Ők gondolják, hogy ő meghalt.*

Albert beszédében azonban fellelhető a kódváltás is, például amikor Maugli történetét mesélte, akkor az állatok nevét oroszul mondta, hiszen magát a mesét is orosz nyelvű videofelvételen nézte:

Ott oroszlanok vannak meg меляк [borjúk]. Vagy ő felemelte és látta аз ő хвоста [farkát]. A farkát annak а Лизинак, собакунак [kutyának].

Ugyancsak megfigyelhető a kódváltás akkor is, amikor városbeli élményeit meséli.

T: *Сьогодні járni а városба?*

A: *Сьогодні járni, csak бабканал [mamánál] van а város.*

T: *Igen.*

A: *Бабка [mama] lakik а бузькунába¹³. Mert ő mindig нагода. Погода [időjárás] аз tudod, mi?*

Az M-1-OM-UOM-1999-N-Katalin családban az anya gyermekével magyarul szokott beszélni, de amikor a férje is jelen van, hogy a férje is értse, oroszul és ukránul szól gyermekéhez. Az apa főként oroszul és ukránul beszél gyermekéhez, de nagyon ritkán az is előfordul, hogy magyar nyelven szól hozzá. A gyermek olyan nyelven válaszol apjának, amilyen az apa szól hozzá. A család környezetében csak ukránok élnek. A szülők között legtöbbször oroszul és ukránul zajlik a kommunikáció. Ha a feleség valamikor magyarul szól a férjéhez, akkor előfordul, hogy le kell fordítania. Azonban ennek ellenére, igaz ritkán, még a férj is szokott magyarul szólni hozzá. Érdekes megemlíteni, hogy az apa egy orosz-ukrán vegyes családban nőtt fel, s lehet hogy ezért, lehet hogy másért, mind az ukrán, mind pedig az orosz nyelvet anyanyelvének tekinti.

A gyermek sok időt tölt a nagyszüleinél. A férj szülei, akárcsak a férj, oroszul és ukránul beszélnek a gyerekekkel, míg a feleség szülei főként magyarul, s ritkán ukránul. Ez a család sokban hasonlít az „egy személy – egy nyelv” elvű családra.

Katalin: *З Ваньками игралися, каталися на санках. [Ványkával játszottunk, szánkóztunk.]*

Apa: *Где? [Hol?]*

K: *На улице. А мамика сказала что куда банда иде. [Azt utcán. És а mamika mondta, hová megy а banda.]*

¹³ Valamelyik városrész elnevezése lehet, hiszen eredeti jelentése gólya.

A: [ukránul elmondja nekem, hogy a gyerek vele csak ukránul és oroszul beszél, majd a gyerekekhez fordulva kérdez] Igen?

K: Igen.

Mint ebből a példából is látjuk, a gyermek tényleg olyan nyelven válaszol apjának, mint amilyenén az szól hozzá. Az anyjával való magyar nyelvű beszélgetésben azonban már átvált egyik nyelvről a másikra.

Anya: *Játszottatok ma az óvodában?*

K: Igen.

A: *Kivel játszottál?*

K: *Katica, Bettike, Evelinke, Anita, Валерушка, Танечка.*

A: *És mit játszottatok?*

K: *Заїчукот [Nyulacskást.]*

Itt a váltás valószínűleg azért történik, mert a gyerek idéz az óvodai játékaiból. A gyerekeknek nem okoz gondot az ukrán nyelvről a magyarra való átváltás sem.

T: *Milyen gyümölcsöt szeretsz?*

K: *Almát, szőlőt, szilvát.*

T: *І ще які? [És még milyeneket?]*

K: ... *Апельс, диню. [Görögdinnyét, sárgadinnyét.]*

Ugyanígy megfigyelhető a kódok közötti váltás akkor is, amikor a születésnapján történekekről mesél.

T: *És mit szeretnél kapni születésnapodra?*

K: *Nekem vót, ... olyan ...ott a цепенкаба Барбіка. [közepében Barbi baba]*

T: *És?*

K: *És körbe vót ... банан [banán] meg апельсин [narancs].*

A munkácsi családok egymással történő összehasonlításánál is hasonló eredmények születtek, mint a beregszászi két család összehasonlítása esetében. Vagyis elmondható, hogyha a szülők a gyermekkel való érintkezésben saját anyanyelvüket használják¹⁴, s ha a szülők egymással történő nyelvi érintkezése döntően a többségi nyelven, ukránul¹⁵ történik, abban a családban felnövekvő gyermek nyelvhasználatában szignifikánsan gyakrabban figyelhető meg a nyelvek közötti munkamegosztás, illetve kódváltás, kódkeverés, mint azokban a családokban, ahol az egyik szülő a kisebbségi nyelven, magyarul beszél a gyermekkel, a másik szülő pedig elég jól beszéli a kisebbségi nyelvet, s ezt elég gyakran használja a családban nemcsak a gyermekkel való kommunikációban, hanem a házastársával való interakciók során is. Ezen tények szerint a családban a gyermek olyan nyelvi háttérrel kaphat a szülőktől,

¹⁴ Bár egyik vagy mindkét szülő sem kizárólagosan csak az anyanyelvét használja, hanem ritkán belekever a házastársa által használt nyelvből egy-egy szót, kifejezést.

¹⁵ Esetleg még az orosz nyelven.

amely nagyban meghatározza azt, hogy a későbbiekben mely nyelv(ek) lesznek számára a fontosak, a nyelv(ek) milyen területen (nyelvi piacon), témák esetében kapnak szerepet. Továbbá az is nyilvánvaló, hogyha az etnikailag vegyes családban mindkét szülő¹⁶ többségében a kisebbségi magyar nyelvet használja, akkor a gyermekük a későbbiekben a környezet, vagy esetleg a nagyszülők hatására fogja elsajátítani a többségi, ukrán nyelvet.

Most nézzük meg, hogy a környezet milyen hatást gyakorol a gyermek nyelvhasználatára, nyelvválasztási szokásaira. A probléma vizsgálata szempontjából úgy hasonlítjuk össze a családokat, hogy azt a beregszászi (B-1-UM-UM-1997-F-Erik család) és munkácsi (M-2-OM-OM-1999-F-Albert család) két családot választottam ki, amelyekben mindkét szülő döntően a kisebbségi nyelvet használja gyermeke(i)vel való kommunikációra, illetve az egymás közötti kommunikációban főként oroszul érintkeznek a szülők. Vagyis a két család kiválasztásánál megpróbáltam az olyan családbeli nyelvi tényezőket, mint a gyermekkel és egymással való nyelvhasználat stb. szempontjából hasonló tulajdonságokkal rendelkező családokat összehasonlítani.

B-1-UM-UM-1997-F-Erik családban a gyermek, Erik szülei elmondása szerint mind ukránul, mind pedig oroszul elég jól beszél. A kutatómunka során készített felvételeken azonban az édesapjával folytatott beszélgetés során nem volt hajlandó ukránul beszélni még akkor sem, amikor apja ezen a nyelven szólt hozzá. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a családban az apa és a gyermek egymás között csak nagyon ritkán használja kommunikáció céljából az ukrán vagy az orosz nyelvet. Az apa elmondása szerint Erik ukrán vagy orosz nyelvű megnyilatkozása a humorosság, a viccelődés jegyében történik, s ilyenkor mindketten jót nevetnek rajta.

Hasonló volt a helyzet akkor, amikor én beszélgettem a gyermekkel, hiszen velem sem volt hajlandó ukrán nyelven beszélgetni.

T: *А що ми бачимо на картині?* [És mit látunk a képen?]

E: *Egy mese.*

T: *І яка казка?* [És melyik mese?]

E: *Hófehérke és a törpék.*

De az anyjával egy mondat (szó) erejéig már hajlandó volt ukránul beszélgetni, bár ez még az anyát is meglepte.

Anya: *Як ти думаєш, що це make?* [Hogy gondolod, mi ez?]

E: *Кубик.* [Kocka.]

Erik el is mondja, hogy most is csak azért volt hajlandó ukránul válaszolni, mert én ott voltam náluk. Amúgy meg nem szeret ukránul beszélgetni.

¹⁶ És nincs nagyszülő, aki befolyással van a gyermekekre a szülők nyelvhasználatától eltérő nyelvű nyelvhasználatával.

Érdekes, hogy míg az apával beszélgettem, addig Erik az apa vér szerinti lányával ukránul beszélgetett a telefonon keresztül. Vagyis egy „családon kívüli” tényező hatására nyelvet vált.

M-2-OM-OM-1999-F-Albert családot már az előbbi szempontonál is részletesen elemeztük. A gyermek az anyjával és az apjával nem szokott sem ukránul, sem pedig oroszul beszélni. Még akkor is magyarul válaszol, ha édesapja oroszul beszél hozzá.

Azonban mikor velem beszélgetett, akkor már megfigyelhető volt a beszédében a kódváltás. Különösen olyan esetekben váltott át a magyar nyelvről az ukránra, amikor az átélt esemény, például a mese megtekintése ukrán nyelven történt (pl.: Ő felemelte és látta az ő хвоста [farkát]. A farkát annak a Лізіnek, собаकिनak [kutyának]), vagy ha a környezetében, s ezalatt a családon kívüli környezetet értem az ukrán forma használatos (Бементünk a магазинба [boltba] és бабка [nagy mama] vett nekem csokoládét.).

Ez az összehasonlítás is mutatja, hogy a közel azonos családi feltételek¹⁷ mellett a két vizsgált gyermek beszédében az interferencia-jelenségek szempontjából kimutathatók eltérések, bár ezek nem szignifikánsak, továbbá nem veszik figyelembe a többi tényező kedvező, illetve gátló hatását. Mégis valószínűsíthető, hogy a környezet a családtól és egyéb más tényezőktől függetlenül elősegíti a kétnyelvűvé válást, illetve az interferencia-jelenségek kialakulását, használatát a mindennapi kommunikáció során.

Összefoglalás

Mielőtt összefoglalnám vizsgálatom eredményeit, hadd szögezzem le, hogy ezeket az adatokat nem kezelhetjük úgy, mint egy kvantitatív halmazt, hiszen nagyon sok kvalitatív tényezőt is figyelembe kell venni, ami a végeredményt olykor gyökeresen befolyásol(hat)ja. Ez részben annak köszönhető, amire Kloss (1966) is felhívja figyelmünket, hogy a tényezők ambivalensek, s akár egy tényező egyszer a nyelvcsere támogatójaként, másszor gátlójaként is fel léphet. Az eredmények szubjektivitását az is eredményezi, hogy minden család egyedi tulajdonságokkal rendelkező „egység”, amelyben a tényezők más és más támogatottságot kapnak és más és más összefüggést mutatnak. Továbbá e két kutatóponton elvégzett vizsgálatból nem vonhatók le minden téren általánosítások a kutatópontok etnikailag vegyes házasságaira és az azokban uralkodó helyzetekre nézve. Szintén le kell szögeznünk, hogy ez a vizsgálat csupán egy helyzetképet ad számunkra, amely a nyelvek jelenlegi állapotát próbálja meg bemutatni a munkácsi és beregszászi etnikailag vegyes házasságokban.

¹⁷ Bár a többi feltételek kisebb-nagyobb mértékben eltérőek.

A munkából az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Az etnikailag vegyes családokban, amelyben a mindennapi kommunikáció során mindkét/mindhárom nyelv (ukrán/orosz és magyar) használatos, a felnövekvő gyermek mindkét/mindhárom nyelv tudása nem minden esetben igazolható egyértelműen, hiszen a vizsgálatban voltak olyan családok (B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta család, M-2-OM-OM-1999-F-Albert család és B-1-UM-UM-1997-F-Erik család), amelyekben a nyelvek csak ritkán beszéltek többségi nyelven. Azonban még ezekben a családokban is megfigyelhető volt a különböző nyelvhasználati színtereken való nyelvek közötti munkamegosztás, hiszen például Albertéknél a nem magyar nemzeti-ségű vendégek esetében használatos az orosz vagy az ukrán nyelv.

Munkácson a legtöbb nyelvhasználati színtérhez az ukrán nyelv köthető, s amit a gyermek ezeken nyelvhasználati színtereken élt át, azt a magyar nyelvű beszédében is könnyebben tudja elmesélni ukrán nyelven. A legtöbbször csak egy-két szavas kódváltásról (Bernadett (M-99-M-U): Чипси і горішки [Csipszet és mogyorót], és kész.) van szó, de néha egész mondatokat, tagmondatokat érint (Katalin (M-99-O-M): Igen, de...na úgy nem. Mikor volt ott... сухий сніг, туди ми не будували [száraz hó, mi oda nem építettünk]).

2. Szintén családonként változó, hogy a gyermek beszédében megfigyelhető-e, és hogy mennyire gyakoriak a kétnyelvűség jellemzői, a kódváltás, a kódkeverés és a kölcsönzés. Anita (B-96-O-M) és Beáta (B-99-O-M) a szüleikkel nem élnek a kódváltás lehetőségével, s az interjú ideje alatt nem találkozam kölcsönelemekkel sem a gyermekek beszédében. Azonban a velem folytatott beszélgetés során az ukrán kérdéseimre megpróbált ukránul válaszolni, de Beáta továbbra is maradt a magyar nyelvénél. Az olyan családokban viszont, ahol a mindennapi nyelvhasználatban két nyelv használatos, a nyelvek között munkamegosztás van, ott nemcsak a kódváltás jelensége figyelhető meg, hanem ritkán még a kódkeverés is. A kódváltás gyakorisága szempontjából kismértékű különbség mutatható ki a két kutatópont között: a munkácsi gyerekek gyakrabban váltanak kódot, mint a beregszásziak. Ez lényegében annak köszönhető, hogy a környezetben sokkal több olyan helyzet adódik¹⁸ számunkra, amelyet ukrán nyelven élnek át, s ezek elmesélése ezen a nyelven könnyebben vihető véghez számunkra. Ez azt a feltevésemet támasztja alá, mely szerint az ukrán többségű környezetben felnövekvő két-

¹⁸ A munkácsi gyermekeknek jóval kevesebb (csak minden tizenegyedik ember magyar a városban) az esélye, hogy magyar nyelvű beszélővel találkozzanak, mint a beregszásziaknak (minden második ember magyar). A magyarok alacsony részaránya miatt a munkácsi gyermekek esélyét az is csökkenti, hogy Munkácson még a magyar ember sem mindig szólal meg magyarul, ha idegennel áll szemben.

nyelvű gyermek nyelvhasználatában gyakrabban fordul elő kódváltás és kódcsere, mint a magyar többségű környezetben felnövekvő kétnyelvű gyermekében.

A vizsgálat során a gyermekek beszédében háromféle kölcsönelemmel találkoztam: jelentéskölcsönzés (például kapálni kincset), direkt kölcsönzés (szágyik) és hibrid szavak (videókacera).

3. A B-2-OM-OM-1996 és 1999-L2-Anita és Beáta családban a szülők csak magyarul beszélnek gyermekeikkel, ezért ők is csak magyarul szólnak szüleikhez, mivel nincsenek rákényszerítve az orosz vagy az ukrán nyelv használatára. Ellenben a B-1-MU-MU-2000-F-István családban, ahol a különböző etnikumhoz tartozó szülők anyanyelvüket használják a gyermekkel való kommunikációra, így a gyermek a mindennapi nyelvhasználatában két nyelvet használ a szülőkkel való érintkezésre. E szerint a szülők által a gyermekkel való kommunikáció során használt nyelvei hatással vannak a gyermek nyelvhasználatára. Továbbá szintén hatással van rá, hogy a gyermek a mindennapjai során milyen nyelveket kényszerül használni. Például Erik (B-97-U-M) és Albert (M-99-O-M) hasonló családi környezettel rendelkezik, de a munkácsi adatközlőnek jóval kevesebb lehetősége nyílik a környezetében a magyar nyelv használatára, mint a beregszászinak.

4. A többségében magyarok lakta környezetben felnövekvő kétnyelvű gyermekek az ukrán nyelvet ugyanolyan könnyen tudja kezelni, mint a többségében ukránok lakta környezetben nevelkedők, ha a családban több nyelv használatos és ezek között kellő mértékű munkamegosztás van. Viszont fordított esetben az ukrán környezetben felnövekvő gyermekek nehezebben használják a magyar nyelvet, mint a többségében magyarok lakta környezetben felnövekvők. A munkácsi gyermekek esetében a magyar nyelvű beszédén érezni, hogy keresik a szavakat, és gyakoribb a félbehagyott mondat is. Például Bernadett (M-99-M-U):

Mert ő, ...ő, ...ő, ... ő akar enni, és ő akar enni, és ő már nem ette, és megenni akar és kész. és Viktor (M-99-M-U): Igen. És utána a Tom és Jerry utánuk ment ...utána mondja a kislány...megtalálták ...és a kislány odatette a lócára egy... egy bűmukat [üveget].

A család a legfontosabb szocializációs, s ezen belül nyelvi szocializációs tényező. Minden szülő bizonyos döntések meghozatalánál, társadalmi célok kitűzésénél a gyermekének legkedvezőbb, legjobb helyzetet szeretné elérni. Ezek a célok, a céloknak elérése nagy befolyással lehet arra nézve, hogy egy etnikailag vegyes házasságban a szülők mely nyelveket részesítik előnyben, melyeket tartják fontosnak. Például Viktort (M-99-M-U) szülei azért adták magyar tannyelvű óvodába, s azért fogják beíratni magyar tannyelvű iskolába, mert a szülők a Magyarországra való áttelepülést tervezik, mivel ott több esélyt látnak a gyermek boldogulására nézve, mint Kárpátal-

ján. Tehát ebben az esetben gazdasági és társadalmi tényező(k) hatására emelkedett a magyar nyelv presztízse.

A nyelvcsere alapvető okai főként nem nyelvi, hanem a csoport életét meghatározó társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális tényezők (vö. Haugen 1972). A leggyakrabban emlegetett okok közé tartozik a csoport létszáma, földrajzi elhelyezkedése, az általa lakott település területi-demográfiai koncentrátságának mértéke, társadalmi összetétele, a beszélők iskolázottsági foka, foglalkozási háttere, a vegyes házasságok aránya, az érintkező csoportok közötti társadalmi és/vagy kulturális hasonlóság mértéke, a kormány nyelvpolitikája, oktatási rendszer kiépítettsége, a többségi és kisebbségi attitűdök, az anyaországgal való kapcsolat megléte és mibenléte stb. Nyelvi okok közül pedig a nyelvek közötti tipológiai távolság, a nyelvek sztenderdizáltságának foka stb. lehet befolyásoló. De elég-e ezeket az „objektív” feltételeket figyelembe venni ahhoz, hogy a nyelvcsere/nyelvmegtartás problémáját vizsgáljuk, hiszen mint említettük, ezek közül több is nemegyszer segíti a nyelvcserét, másszor pedig gátolja (vö. Bartha 1999).

Csernicskó (1995, 2003) és Kiss Jenő (1995) nyelvcsere folyamatát ábrázoló ábrája alapján a kárpátaljai magyarok kétnyelvűségét anyanyelv-domináns kétnyelvűségnek tekinti. Ez a magyar nyelv erősségét mutatja a közönségen belül. Vagyis jelenleg a kárpátaljai magyarságot nem fenyegeti sem a nyelvcsere, sem pedig a beolvadás veszélye.

Kárpátalján a magyarság demográfiai helyzete kedvező, hiszen a 2001. népszámlálási adatokat és az 1989-es népszámlálási adatokat összevetve csupán 2,7%-kal csökkent a magyarok aránya (vö. Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal 2003a). Sajnálatos, hogy jelenleg nem állnak olyan adatok a rendelkezésünkre, amelyekből következtetni tudnánk arra, hogy a két kutatópont magyar közösségében mennyire jellemző az etnikailag vegyes házasságkötés. Ez annak köszönhető, hogy a házasságkötéskor az anyakönyvbe nem kerül bele a házasulandó felek nemzetisége.

Kétség kívül fontos tényező volt a kárpátaljai magyarok életében az 1989-es politikai fordulat, ami után szabadabb lett az átjárhatóság az anyaországba. Ez azt vonzotta maga után, hogy számos szülő, aki azelőtt ukrán vagy orosz iskolába íratta gyermekét, a magyar iskolát részesítette előnyben. Miért? Mert a magyarországi továbbtanulási lehetőségek nemcsak azt jelentették a kárpátaljai magyarság számára, hogy anyanyelven szerezhettek egyetemi diplomát, hanem a magyarországi diplomaszerezéssel, majd az esetleges letelepedéssel a gazdasági jólét is vonzóvá tette a magyar nyelvet. Erre utal Viktor anyjának (M-Any-1975-U-U-K-RK) válasza, hiszen gyermeküket azért íratták magyar tannyelvű iskolába, mert úgy vélik, hogy gyermeküknek biztosabb lesz a jövője Magyarországon. Ugyancsak a jobb

gazdasági és anyagi boldogulás reményében települnének át Eriknek (B-97-O-M) a szülei is.

Azonban a „határnyitás” kedvezőtlen hatást is gyakorolt a magyar közösségre, hiszen a Magyarországra történő áttelepülés kedvezőtlenül hatott és hat a kisebbségre, mivel ennek következtében jelentős számú értelmiségét veszítette el a kárpátaljai magyarság.

Tovább növelte a magyar nyelv presztízsét a Magyarországon elfogadott „A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. Törvény”, amely jelentős anyagi támogatást biztosít azoknak a kisebbségben élő családoknak, akik gyermekeiket magyar tannyelvű intézménybe íratják. E mellett számos olyan juttatást, kedvezményt is biztosít, amellyel a kisebbségi magyarok az anyaország területén vehetnek igénybe kulturális és egyéb szolgáltatásokat.

Szintén kedvezően hat a magyar nyelvközösségre a 2001 óta államilag akkreditált felsőfokú diplomát adó II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, amely a kárpátaljai magyarság szellemi bázisa. A kisebbségi közösségre pozitív hatással lehetnek azok a középfokú végzettséget biztosító egyházi líceumok és a beregszászi gimnázium is, amelyekben a képzés magasabb fokon történik, mint sok más kárpátaljai középiskolában.

Negatív hatást gyakorol(hat) viszont a magyar közösségre az ukrán állam oktatáspolitikája. Egy állam oktatáspolitikájával döntően befolyásolhatja a területén élő etnikai kisebbségek sorsát. Az oktatás révén kitűzött társadalmi és nyelvi céloknak megfelelően az állam kontroll alá vonhatja a kisebbségi közösségekben használatos nyelvek megőrzését, elvesztését vagy elsajátítását. A Szovjetunióban a szegregációs programot alkalmazták a kisebbségi oktatásra, s ezt megörökölte Ukrajna is, mint fiatal állam, bár voltak kísérletei egy új oktatási program, a tranzitív jellegű modell bevezetésére. Akár a szegregációs, akár a tranzitív jellegű oktatási program határozza meg a magyar kisebbségi oktatást, mindkét esetben a magyarság felmorzsolódása/beolvadása következik be.

A kisebbségi lakosok esetében döntő szerep juthat annak a tényezőnek, hogy a kisebbségi lakosok hogyan viszonyulnak saját nyelvváltozatukhoz, mert a negatív hozzáállás a nyelvcsere egyik kiváltó oka is lehet (vö. Gal 1991). Kárpátalján a legtöbb kisebbségi beszélő úgy véli, hogy a legszebben Kárpátalján beszélnek magyarul (vö. Csernicskó 2003). Vagyis e tényező szintén a magyar nyelv magas fokú presztízsértékét mutatja.

A kárpátaljai magyar kisebbség esetében hátráltatta és ma sem segíti elő a nyelvcsere a nyelvek közötti tipológiai „távolság”. Szembetűnő különbség a két nyelv között, hogy míg a magyar ábécé latin betűket használ a hangok jelölésére, addig az ukrán a cirill írásjeleket alkalmazza. S még számos eltérést sorolhatnánk.

S hogy a kétnyelvű családi háttér előny-e vagy hátrány?

Előny lehet abból a szempontból, hogy a kisebbségi beszélőknek mindenképpen el kell sajátítaniuk a többségi nyelvet valamilyen szinten a megmaradáshoz. Erre azért van szükség, mert jelenleg Ukrajnában bizonyos társadalmi pozíciók (pl.: bíró, ügyvéd, stb.) betöltését az ukrán nyelv megfelelő szintű ismeretétől teszik függővé. Mármint, ha egy kisebbségi lakos nem sajátítja el a többségi nyelvet, akkor automatikusan kizárja magát ezekből a társadalmi pozíciókból, ami gyakorlatilag azt jelent(het)i, hogy a feje felett döntenek majd sorsáról, továbbá azt is jelenti, hogy a kisebbségi közösség szegregálódik, ami azonos következményekkel jár(hat), mint az asszimiláció, vagyis a kisebbség önmegsemmisüléséhez vezet(het).

Másrészt hátrány lehet akkor, ha a gyermek a családban nem kapja meg a kisebbségi kultúra és anyanyelv megfelelő szintű támogatottságát, s ezáltal elveszti kisebbségi nyelvét, kultúráját és azonosságtudatát. Az ilyen családokban a nyelvmegtartás szempontjából fontos attitűdök és sztereotípiák nem minden esetben adódnak át, s így a következő generációban már be is következhet a nyelvváltás.

Irodalom

- Bagu Balázs (2001). A kárpátaljai magyar iskolák adatai. In: Közoktatás 2001/2: 4–8.
- Bartha Csilla (1992). A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi: Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez. In: Laczkó Krisztina és Kozocsa Sándor szerk.: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára, Budapest, 26–35.
- Bartha Csilla (1999). A kétnyelvűség alapkérdései, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó (2001). Nyelv, oktatás, politika. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász.
- Beregszászi Anikó (2004). A kárpátaljai magyarok kódváltási szokásairól. In: Beregszászi Anikó – Csernicskó István szerk. Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola–PoliPrint, Ungvár.
- Csernicskó István – Váradi Tamás szerk. (1996). Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Csernicskó István (1995). A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. In: Kassai Ilona szerk. Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Csernicskó István (1998). A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján), Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Csernicskó István szerk. (2003). A mi szavunk járása, Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász.

- Gal, Susan (1991). Kódváltás és öntudat az európai periférián, In: Kontra Miklós szerk. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Göncz Lajos (1985). A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata. Forum, Újvidék.
- Gyivicsán Anna (1995). Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? In Kassai Ilona szerk. Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Jarovinszkij Alekszandr (1991). A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései. Kandidátusi disszertáció, Pécs.
- Jarovinszkij Alekszandr (1994). Gyermekkori kétnyelvűség: előny vagy hátrány. In: Regio 1994/5: 66–76.
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики) (2003a). Національний склад населення та його мовні ознаки, Ужгород.
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики) (2003b). Чисельність осіб за національністю утворі по всіх населених пунктах області, (для службового використання).
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики) (2003c). Чисельність наявного та постійного населення, тимчасово проживаючих та тимчасово відсутніх, (для службового використання).
- Kiss Jenő (1995). Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kloss, Heinz (1966). German-American language maintenance efforts. In: Fishman, Joshua A. – Nihirny, V. – Hoffman, J. – Hayden, R. szerk. Language Loyalty in the United States. Mouton, The Hague.
- Mirnic Károly (1994). Kétnyelvűség a vajdasági vegyesházasságokban. In: Regio 1994/4: 117–127.
- Navracsics Judit (1999). A kétnyelvű gyermek. Corvina, Budapest.
- Réger Zita (1990). Utak a nyelvhez. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Rot Sándor (1967). Magyar–ukrán és ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában. In: Magyar Nyelvőr 91: 185–191.
- Sándor Anna (2000). A szlovákiai vegyes házasságokból származó fiatalok kétnyelvűsége. In: Borbély Anna szerk. Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997). Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Trudgill, Peter (1997). Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Vančoné Kremmer Ildikó (1998). Észrevételek a gyermekkori kódváltásról és kódváltás változásairól. In: Lanstyák István és Simon Szabolcs szerk. Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.